

Ярмоленко Н.М.

Дитячі настрашки в українському фольклорі: трансформація традиції

Ярмоленко Наталія Миколаївна, доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури та компаративістики
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

Анотація. У статті розглянуто генезу й трансформацію малодослідженого в українській фольклористиці сучасного жанру – дитячих страшних історій, які автор пропонує означати терміном “настрашки”. Здійснено спробу довести генетичну спільність дитячих настрашок із різноманітними традиційними формами залякування дітей дорослими. Виокремлено взаємозв’язки та вплив культури дорослих на дитячу субкультуру. Визначено спорідненість дитячих настрашок із народним епосом та доведено, що прагматика жанру полягає в тому, щоб навчити дітей керувати своїми емоціями.

Ключові слова: *страх, страшилки, страшні історії, настрашки, дитячий епос, дитяча субкультура*

Значне місце в адаптації дитини до дорослого життя належить жанру страшних історій, що за аналогією до російського терміну дістали назву «страшилки». На наш погляд, доцільніше було б використовувати український відповідник – термін «настрашки». Настрашки належать до оповідального жанру. Окрім казок, які не є власне дитячим фольклором, настрашки – єдиний на сьогодні жанр дитячого епосу. У науковій літературі не вповні розв’язане питання генези жанру настрашок. Існує дві точки зору на проблему походження сучасного дитячого епосу та співвідношення усної дитячої прози з традиційною культурою дорослих. Прихильники першої вважають, що елементи культури, які втратили актуальність у житті дорослих, переходять до дитячого середовища й складають там основу дитячої фольклорної традиції (В. Лур’є [8]; М. Череднікова [13]; С. Кулинич [5]). Прибічники другої притримуються думки про розрив між культурою дорослих і дітей, підкреслюють відособленість, самовизначення та замкнутість дитячої субкультури й фольклорної традиції зокрема (Г. Виноградов [1], О. Гречина [2], М. Осоріна [9]). В світлі сказаного виникає необхідність визначити наявність взаємозв’язку дорослої та дитячої фольклорних традицій.

Мета нашого дослідження – виокремити особливості міфологічного мислення сучасної дитини, проаналізувавши тексти дитячих настрашок із фольклорного архіву кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Традиційну дитячу культуру українців навряд чи можна назвати відособленою. Діти як маргінальні особистості вважалися сакральними, чистими, не обтяженими проблемами побуту, негріховними. За народними віруваннями діти знаходяться на межі двох світів. Тому до власне дитячої творчості дорослі прислухалися здавна. “Діти й дурні говорять правду” [12], є ближчими до Бога, аніж дорослі: “Будьте як діти – і вам відкриється Царство Небесне”. У Давньому Китаї дитячі пісні вважали істиною, що звучить із вуст дитини й вміщує давню мудрість сакрального минулого. [7, 14–17].

На відміну від дорослих, новонароджені діти не мають страху. В українців існує вірування, що «у шість тижнів дитина ще, як янгол, не знає ні добра, ні зла ... ні ляку, ні переполоху, ні образи, ні жалю» [3, 79]. Страх – це емоція, набута в процесі життя, яка співвідноситься з реальною чи уявною загрозою. Перші страхи дитини дорослі асоціюють із її властивістю спілку-

ватися з надприродними істотами й потойбіччям: «лукавий зробив щось коло дитини, або щось погане сниться» [3, 80]. У таких випадках дитину обов’язково хрестили й проказували молитви проти нечистого, намагалися пошвидше провести обряд хрещення. Дворічних дітей привчали молитися Богу, хреститися.

Вивчення матеріалів М. Грушевського [3], наукової розвідки Н. Заглади [4], польових записів дає підстави для припущення, що вміння боятися діти переймають від дорослих у процесі ознайомлення з довкіллям та системою архаїчних уявлень про світ. Особливу атмосферу формували усні твори дорослих, призначені для дітей. Сучасні забавлянки з елементами випробувань для наймолодших дітей мають форму гри й уміщують погрози: «Де коза рогата, Іде коза бодата, Забодая, забодая». Коза нагадує нечистого, який несе реальну загрозу для християнина. Прагматика цих творів у тому, щоб спочатку налякати, а потім розсмішити дитину й навчити побороти свій страх.

Емоції страху дитина відчуває з багатьох причин, страх виникає як реакція на несподівані й сильні подразники. У процесі пізнання довкілля діти переживають страх, пов’язаний із фізичним болем та вразливими фантазіями. Цей страх діти повинні переборювати самі, дорослі ним особливо не переймалися. “Як же грається та бігає [дитя – Н.Я.] і, падаючи, забилось – більше виросте. Примарилось, ніби щось гналось за дитиною – переросте. Злякалось чогось – переросте” [3, 109]. Ці страхи дорослі іноді ще й підкріплювали безпосереднім фізичним покаранням з відчуттям болю. М. Грушевський пише, що на другому році “вже й пристрашку дають дитині, і як не очкурцем за провину, то хворостиною, а часом і ганчіркою. ... В цьому віці ще не дуже карають, раз удариш отаку дитину, а серце заболить згодом, і шкода стане” [3, 131–132]. Такі умовні покарання засвідчують традицію ставлення до дитини як до “маленького дорослого”, її прилучення до норм соціуму. Дорослі привчають відповідати за свою безпеку, правильно оцінювати обставини, бути винахідливим. З трьох років дитина вчиться оминати небезпечні для неї предмети й уникати покарання. Покарання швидко втрачає дієвість, оскільки демонструє фізичну перевагу дорослого, супроводжується болем, але не загрожує життю. Тому в народній педагогіці дитині прививався страх не покарання, а осуду близьких: «Добрий доброго слова боїться, а ледащо й побою не боїться» [12, 198]; прокляття: «Батькова-материна молитва й з дна моря витягає, а прокляття і в калюжі топить».

Існувала традиція лякати дітей, забавляючи їх, щоб не плакали. Навіюванням страху дітей привчали остерегатися речей, у пізнанні яких вони ще не мали досвіду. Дорослі розповідали страшні історії, прививаючи дітям уміння передбачати ту чи іншу небезпеку. Емоції страху, що виникали при цьому, виконували функцію самозбереження. Дітей починали лякати з дво-трирічного віку. Лякали атмосферними явищами [4, 308–309]; тваринами (дикими та свійськими) [4, 308–309]; чужинцями та маргінальними особами (розбійниками, бурлаками, старцями) [4, 308]; надприродними істотами (русалками, домовиком тощо [4, 308–309]; людьми з надзвичайними здібностями [4, 309]; християнськими святими та церковнослужителями, причому духовне покарання трансформувалося в покарання фізичне: “Дивись – он Бог свариться на тебе пучкою і каменюку держить: як кине на тебе і вб’є, і ти не будеш у нас” [4, 308–309].

“Страшне” у відповідності з міфічною свідомістю дорослих пов’язувалося з виходом за межі свого локусу по горизонталі (чужина, ліс, ріка), або асоціювалося з “чужим світом” по вертикалі – “низьким” (надприродні істоти, нечисть тощо) та “високим” (астральні світила, атмосферні явища, Бог і служителі культу). В усталеній картині світу українців місце “свого” – посередині. Світ людей знаходиться в центрі Всесвіту: “В серединці – у золотій скриньці (ряднинці)”. У народному світобаченні “страшне” чітко табуйоване як небезпечне для усіх живих істот. Старші пояснювали, яких дій потрібно уникати, чого робити “не годиться”, бо то гріх, або й розповідали про трагічні наслідки певних учинків [4, 269].

Фольклорні записи початку ХХ ст. засвідчують тенденцію прилучення дітей до картини світу дорослих, а не відокремлення й обособлення дитячої субкультури. Чим старша дитина, тим ширшою була її обізнаність із фольклорною традицією. Діти швидко переймали від старших братів і сестер не лише навички повсякденного життя, а й традиційну систему вікової та гендерної поведінки. За словами Н. Заглади, із чотирирічного віку діти з сусідніх хат гуртувалися на вулиці для спільних ігор і забав за статтю. Хлопчики й дівчатка зазвичай гралися окремо, різними групами, і часто “хлопці стараються налякати дівчат” [4, 273].

Чотирирічні діти чітко розуміли кордони “свого”, демонстрували неприйняття “чужого”, негативне ставлення до перетину кордонів між “своїм” і “чужим”. Вихід за межі хати, кутка чи вулиці традиційно викликав острах. Незнайомців, чужаків діти потрактовували як носіїв зла: “А чужинців..., старців, циган, що зайдять чи заходять у село, діти намагаються образити: передражнюють, ставляться до них вороже” [4, 273]. Малюки покладалися на досвід старших дітей, картина світу яких структурованіша. У народній культурі діти копіювали поведінку підлітків, а ті, в свою чергу, намагалися перейняти манери дорослих. Традиція настрашки передається від старших до молодших і в наш час.

Г. Виноградов зазначав, що дитяча етнографія не є прямолінійним відображенням етнографії дорослих, вона “має цілком самобутні особливості й риси, що обумовлені особливостями дитячого віку й не зустрічаються в дорослих”. Традиційні норми поведінки,

правила гри, вербальні формули й словесні тексти передаються від старших дітей до молодших без втручання дорослих, або й у великій таємниці від них [1, 7]. Із цією тезою можна не погодитися. Варто наголосити, що діти по-своєму інтерпретують традиційні міфологеми, репрезентують традиційні смисли, відтворюючи їх у різних кодових системах за допомогою різних засобів (у тому числі й невербальних). Настрашки реконструюють систему архаїчних уявлень, що лежать в основі міфологічної свідомості. Оскільки передача інформації відбувається від старших до молодших, то на її перехідних етапах втручання дорослих не обов’язкове, молодші засвоюють усталені норми культурної поведінки нації через посередництво старших дітей.

На наш погляд, генеза сучасних настрашок сягає традиційної дитячої культури. Настрашки могли бути текстовим компонентом ритуалу-гри, подібного до обряду вікової ініціації, що символізував прилучення до колективу й здавна проводився старшими дітьми з метою несподівано налякати молодших або «не посвячених» у сюжет слухачів. Сучасні настрашки є актуальними для дітей у віці від п’яти до дванадцяти років. Практично всі діти переповідають одне одному численні історії про «чорне простирадло», «червону пляму», «чорну руку» тощо. Від традиції тексти успадкували трактування страшного як містичного або соціально небезпечного. Вони сприяють соціалізації дитини, прилученню її до колективу ровесників, задовольняють природну потребу дітей в інформації «страшного» змісту. Ми погоджуємося з думкою М. Осоріної, яка стверджує, що на віковому проміжку з шести до дванадцяти років відбувається опрацювання природних дитячих страхів та їх символічне перероблення на рівні колективної дитячої свідомості, і настрашки як важливий атрибут дитячої субкультури є ефективним інструментом, що уможливорює успішний хід цього важливого процесу [9, 2].

Як свідчать матеріали польових досліджень, у сучасних настрашках, що розповідаються дітьми, збережено основні риси традиційних епічних жанрів. Найпоширеніші теми настрашок – загадкова смерть, масове вбивство, спричинене істотами й речами, що пагубно впливають на живе, людське. «Інопланетяни прилетіли на землю з метою, щоб хтось доглядав потомство. Вони взяли шкіри людей і зробили невеликий бізнес. Відкрили табір для дітей в підвалах, де ходить їхня мати. І дітей, які не слухалися, вони скидали їй. А інші діти були рабами або їх з’їдали маленькі дракончики». У настрашках події драматизуються шляхом використання міфологічних або екзотичних образів чи деталей. Часто в сюжетах змальовується незвичний інтер’єр або одяг (весільна сукня, одяг на смерть, що є маркерами межових станів переходу); зображаються незвичні образи-персонажі (інопланетяни, дівчинка-привид, нечистий). “Жив чоловік, і йому здавалося, наче його зве дівчинка. Він пішов до лікаря, а лікар йому порадив поставити стіл під двері. Він так і зробив. І не потрібно було заглядати під стіл. Йому стукав хтось, і він заглянув під стіл – і побачив там копита, подивився у вікно – і побачив роги. Він відкрив двері, а там чорт. Баааа! І він вбив його.”

Сучасні настрашки успадкували мотиви й образність епічних жанрів, зокрема, чарівної казки. Це образи дороги, лісу, незвичайної хатинки в лісі, до якої потрапляє герой, мотиви випробовування героя представниками потойбіччя. Прозору символіку мають чудернацькі предмети, що є складовими поховального обряду, образ небіжчика або зображення частин його тіла (очі, рука). Атмосфера нагнітається шляхом використання традиційного в народному епосі прийому ступінчатого звуження образів: «У чорному-чорному місті, на чорній-чорній вулиці стояв чорний-чорний будинок. В чорній-чорній квартирі стояв чорний-чорний гроб. Кришка гроба відкривається. Вилазить рука: «Віддай серце!»; описом надприродних явищ, наприклад, руки чи предметів одягу замість самого злотворця: «В одній великій-великій шафі лежить чорний-пречорний шарф і чорне-пречорне плаття, а там – велика-велика рука!» Мова може йти не лише про наявність певних частин тіла, на яких акцентується, а й про їхню відсутність: «На темній-темній планеті є темне-темне місто. У темному-темному місті є темний-темний провулок. В цьому провулці є темний-темний дім. У темному-темному домі є темні-темні двері, а за ними – темна- темна кімната. В цій кімнаті є темний стіл. На цьому столі стоїть темний ящик, в цьому ящику лежить скелет: в нього все було, крім серця. А скелет: «Віддай мені своє серце!»».

Сучасна дитяча традиція донесла до нас не лише емоції первісного, міфологічного страху, а й багатівковий досвід людства з його приборкання. Перемогти страшне можливо шляхом переведення жакливого у

смішне. У цьому й полягав ритуал переборення страху, який повинні були пройти діти: «В темному-темному лісі була темна-темна хатинка. А в тій темній-темній хатинці була темна-темна кімната. А в темній-темній кімнаті була темна-темна шафа, а в тій темній-темній шафі був сундук. А в темнім-темнім сундуку було щось страшне... З темного, темного сундука вилазить їжачок, підходить до дзеркала і каже: «Боже, боже! На кого я схожий!». У кольористиці настрашок переважають чорний і червоний кольори, що символізують хаос, потойбіччя, смерть, агресію, насильство та кров. Ефект переведення страшного в смішне підкреслює бінарна кольористика: «У чорному-чорному селі, у чорній-чорній хаті, у чорній-чорній кімнаті на чорному-чорному столі, у чорній-чорній тарілці лежить рожева-рожева сосиска».

Отже, парадигматичний аналіз концепту «страх» і настрашок у народній традиції дає право стверджувати, що на основі успадкованих архетипних образів підсвідомості, традиційного світобачення, певного життєвого досвіду (почуте від дорослих, побачене в реальності чи сні) діти наповнюють новим змістом сталі міфологічні й фольклорні структури, продукуючи різноманітні сюжети настрашок і картин жахів, у яких діють вигадані істоти-злотворці, представники потойбіччя тощо. Прагматична мета жанру настрашок – допомогти дітям колективно перебороти свої страхи, навчитися керувати своїми емоціями страху. Для повного з'ясування проблеми настрашок необхідна подальша робота, направлена на теоретичне осмислення жанру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов Г.С. Детский народный календарь / Г.С. Виноградов // Сибирская живая старина. – Вып. 2. – Иркутск, 1924. – 256 с.
2. Гречина О.Н., Осорина М.В. Современная фольклорная проза детей / О.Н. Гречина, М.В. Осорина // Фольклор и историческая действительность. – Л., 1981. – (РФ. – Т. XX).
3. Грушевський Марко Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.
4. Заглада Н. Побут селянської дитини / Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – К.: Дуліби, 2008. – Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 2008.- 400с. – С. 214 – 395.
5. Кулинич С.П. Сучасний дитячий фольклор: семантичний, структурний, функціональний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філолог. Наук: спец. 10. 01. 07. – «Фольклористика» / С.П. Кулинич. – Київ, 2005. – 20 с.
6. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість Навчальний посібник / М.Б. Лановик, З.Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
7. Лисевич И.С. Древняя китайская поэзия и народная песня. (Юэфу конца III в. до н.э. начала III в. н. э.) / И.С. Лисевич. – М.: Наука, 1969. с. 14-17.
8. Лурье В.Ф. Краткая антология фольклора младших школьников // ШБФ, 1.
9. Осорина М. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. 5-е издание / М. Осорина. – С-Пб.: Питер, 2010. – 368 с.
10. Приповідки або українсько-народна філософія [Зібрав, підготував до друку та опублікував Володимир С. Плав'юк]. – Едмонтон: Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. – Т. I. Перевидання з оригіналу 1946 року. – 1998. – 355 с.
11. Словарь української мови / [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. – К.: «Довіра» –УНВЦ «Рідна мова», 1997. – Т. II 3 – Н. – 1997. – 577 с.
12. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. Та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
13. Чередникова М.П. «Голос детства из дальней дали...» (игра, магия, миф в детской культуре) / М.П. Чередникова. – М.: Лабиринт, 2002. – 224 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Vynohradov H.S. Children's folk calendar // Siberian live old. - Vol. 2. - Irkutsk, 1924. - 256 p.
2. Hrechyna O.N., Osoryna M.V. Children's modern folk prose / O.N. Hrechyna, M.V. Osoryna // Folklore and historical reality. – L., 1981. – (RF. – T. KhKh).
3. Hrushevs'kyu M. The child in the customs and beliefs of the Ukrainian nation / Marko Hrushevs'kyu. – K.: Lybid', 2006. – 256 p.
4. Zhlada N. Everyday life of peasant's child / Ukrainian folk culture: the life cycle of man: historical and ethnological study in 5 vol. / Science. ed. M. Hrymych. - K.: Duliby, 2008. - Vol 1. Children. Childhood. Children's subculture.– 2008.- 400 p. – S. 214 – 395.
5. Kulynych S.P. Modern children's folklore: semantic, structural, functional aspects / Abstr. dis cand. philol. sc.: spec. 10. 01. 07. - "Folklore" / S.P. Kulinich. - Kyiv, 2005. – 20 s.

6. Lanovyk M.B., Lanovyk Z.B. Ukrainian folklore. Tutorial / M.B. Lanovyk, Z.B. Lanovyk. - K.: Znannya-Pres, 2006. - 591 p.
7. Lysevych Y.S. Ancient Chinese poetry and folk song (Yuefu end of the III. BC beginning of the III. BC. E.) / Y.S. Lysevych. - M.: Nauka, 1969. s. 14-17.
8. Lur'e V.F. Brief anthology of folklore primary school children // ShBF, 1.
9. Osoryna M. The secret world of children in the space of the adult world / M. Osoryna. - S-Pb.: Pyter, 2010. - 368 s.
10. Bywords or Ukrainian-national philosophy / [[Gathered, prepared for publication and published Vladimir S. Plav'yuk]. - Edmonton: Alberta Association of Ukrainian Pioneers, 1998. - T.I. reprint of the original 1946.- 1998. - 355 s.
11. Ukrainian Language Dictionary / [Compiled with the addition of Boris Hrinchenko own material]. - K.: "Trust" -UNVTS "Native Tongue" 1997. - T.II Z - N. - 1997. - 577 s.
12. Ukrainian sayings, proverbs etc. / concluded M. Nomys / Compilation, notes and introductory article M.M. Pazyak. - K.: Lybid', 1993. - 768 s.
13. Cherednykova M.P. „Voice of childhood from farness” (game, magic, myth in children's culture) / M.P. Cherednykova. - M.: Labyrint, 2002. - 224 s.

Yarmolenko N.N. Child's spooky tales is in ukrainian folklore: transforming traditions

Abstract. The article describes genesis and transformation of *'nastrashky'* (term by the author), these spooky tales are one of the least researched genres in modern children's folklore. The research offers an insight of genetic similarity of this genre with miscellaneous traditional forms used by adults and elder children to scare a child away. Children were taught by scaring to beware of some unknown things. Adults told scare stories for didactic purposes, they gave children an ability to anticipate danger. Children's fear performed the function of self-preservation and self-regulation. The author accents on interrelation and mutual influence of two cultures (adults and children). Children studied the system of forbiddances of adults through legends, stories and tales. Ukrainian folklore stories which were documented in XX century showed us tendencies of children's introducing into the picture of the world of adults, their connection with outlook of adults. They interpreted the traditional myths, represented traditional meaning and realized them in different systems of codes. Spooky tales reconstructed the system of archaic concepts, which were in the basis of the mythological consciousness. As far as transmission of information derived from the older to the younger, so an adult intervention was not necessary on transitional stages. Younger children learned the accepted norms of cultural behavior of the nation due to the elder children. Paradigmatic analysis of the concept of "fear" gave the right to assert in the folk tradition that children's spooky stories were formed on the basis of inherited archetypal characters, the traditional worldview and particular life experiences (which was heard from adults or saw in real life). Traditional mythological and folklore structures lied in a basis of *'nastrashky'*. An imaginary creatures and representatives of underworld acted according their malice in such tales. The author defines kinship children's spooky stories with folk epic and argues that the pragmatic aim of this genre was to teach children to be in control of their emotions.

Keywords: *fear, spooky tales, scary stories, 'nastrashky', children's epos, children's subculture*

Ярмоленко Н.Н. Детские страшилки в украинском фольклоре: трансформация традиции

Аннотация. В статье рассматривается генеза и трансформация малоисследованного в украинской фольклористике современного жанра – детских страшных историй, для наименования которых автор предлагает термин “настрашки”. Сделана попытка доказать генетическое родство детских страшилок и традиционных форм запугивания детей взрослыми, а также старшими детьми. Выделено взаимосвязи и степень влияния культуры взрослых на детскую субкультуру. Украинские фольклорные записи начала XX в. свидетельствуют о тенденции приобщения детей к картине мира взрослых, а не отделения и обособления детской субкультуры. Детские страшилки образуются на основе унаследованных архетипных образов, традиционного мировоззрения, определенного жизненного опыта. Традиционные мифологические и фольклорные структуры составляют основу детских страшилок, в которых действуют вымышленные существа-вредители, представители потустороннего и тому подобное. Определено родство детских страшилок из народным эпосом и доказано, что прагматическая цель жанра – научить детей управлять своими эмоциями.

Ключевые слова: *страх, страшилки, страшные истории, настрашки, детский эпос, детская субкультура*